

МРНТИ 16.31.37

Б.Ж.Исахан¹, Т.Қ.Зайсанбаев²

¹Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

²С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

ТӨЛ ӘЛІПБИ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҰЛТТЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ

Аннотация. Қазір елімізде латын әліпбиіне көшу мақсатында зерттеулер жүргізіліп, дайындық жұмыстары қолға алынып жатыр. Соның бірі – қолданыста болып келе жатқан өзгетілдік сөздерді жаңа әліпбимен таңбалау мәселесі. Осы мақалада авторлар қазақ тілі дыбыстық жүйесіне қағысты негізгі заңдылықтарды атап көрсетеді және сол заңдылықтарды басшылыққа ала отырып, өзгетілдік сөздерді тіліміздің латын жазуына негізделетін болашақ әліпбиімен қалай жазуға болатыны жөніндегі өздерінің ой-пікірлерін ұсынады.

Тірек сөздер: Ұлттық тіл, ерекшелік, заңдылық, емле ережелері, дауыссыз дыбыстар, дыбыс тіркесімдері.

Б.Ж.Исахан¹, Т.Қ.Зайсанбаев²

¹ҚазУМОиМЯ имени Абылай хана,
кандидат филологических наук, доцент

²ҚазНМУ им. С. Д. Асфендиярова, кандидат
филологических наук, доцент

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОРИГИНАЛЬНОГО АЛФАВИТА

Аннотация. Сейчас в стране ведутся исследования по переходу на латиницу, проводится подготовительная работа. Одна из тем исследований - проблема маркировки новым алфавитом используемых иностранных слов. В данной статье авторы подчеркивают основные закономерности, касающиеся звуковой системы казахского языка, и, руководствуясь этими закономерностями, представляют свое видение того, как писать иностранные слова будущим алфавитом, основанном на латинской графике.

Ключевые слова: национальный язык, особенность, закономерность, правила правописания, согласные звуки, звукосочетания.

B.Zh.Isakhan¹, T.K.Zaisanbayev²

¹KazUIR&WL, Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor

²KazNMU named after S. D. Asfendiyarov, Candidate of
Philological Sciences, Associate Professor

NATIONAL PRINCIPLES FOR THE FORMATION OF THE ORIGINAL ALPHABET

Annotation. Currently, research is conducted in the country on the transition to the Latin script, and preparatory work is being carried out. One of the research topics is the problem of marking the used foreign words with the new alphabet. In this article, the authors emphasize the main patterns concerning the sound system of the Kazakh language, and, guided by these patterns, present their vision of how to write foreign words in the future alphabet based on Latin graphics.

Keywords: national language, peculiarity, regularity, spelling rules, consonant sounds, sound combinations.

Ұлттық тілді өзге тілдерден ерекшелейтін басты белгілердің бірі әрі бірегейі – дыбыстық жүйесі. Ол ұзақ дамуды өткеріп, басқа тілдерден бөлектеніп, өзінше болып қалыптасады да, ондағы дыбыстардың өзіндік тіркесуінен ұлттық тілдің өзіне ғана тән сөздік құрамының барлық сөзі жасалады. Сондықтан да қандай тілдің болсын, әбден қалыптасып, шындалған дыбыстық жүйесіне жат дыбыстар өз бетімен жеке-дара ене алмайды. Ене қалса, сіңісіп кетуі – өте сирек құбылыс (мысалы, қазақ тіліне араб тілінен енген «ә») дыбысы). Олар тек бөтен сөздер арқылы ғана сол сөздердің иесі қалай айтып-жазса, сол қалпында екінші тілде де солай болуы талап етілген жағдайда ғана орныға алады. Ол үшін, ең әуелі, басқыншы тіл (ұлт) өз сөздерін бұлжытпай айтуды міндеттеп, солардың құрамындағы өз дыбыстарын екінші тілдің дыбыстық жүйесіне телиді. Қазақ тіліне бағытталған бұндай басқыншылық, қитұрқы саясат орыс тілі тарапынан болды және күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

Ұлттық тілді тұтынушылар арасынан «неге бөтен сөздерді бұлжытпай айтуымыз керек?» деген күдік-күмән, наразылық туындап кетпеуі үшін латын, грек, ағылшын, француз т.б. тілдерден орысшаланып алынған, яғни орыс тілінің дыбыстық (фонетика), құрылымдық (грамматика) заңдылығына негізделініп айтылып-жазылатын кірме сөздерін «біз оларды өзгертпей алғанбыз, өйткені олар «халықаралық терминдер» деп бізді арбап сендірді.

Пайымдап қарасақ, «халықаралық термин» деген ұғым посткеңестік елдерден басқа бірде-бір елде (тілде) жоқ екеніне көз жеткіземіз. Орыстандыру саясатына уланған біздің солай деп ойлап жүрген сөздеріміздің баршасы – бізге кезінде араб-парсы тілінен қазақшаланып енген «*ғылым, ғалым, білім, ілім, ұстаз, мұғалім, шәкірт, кітап, дәптер*» т.б. сөздер секілді орыс тіліне де латын-грек тілінен орысшаланып сіңген, қазір нағыз орыстікі болып кеткен сөздер екен.

Рас, орыс тілінің сөздік құрамындағы кейбір сөздер латын-гректік түбірге 100 пайыздай сәйкес келіп қалағын кездері болады, алайда бұл – орыс тілі еуропалық тілдердің барлық сөзін еш өзгеріссіз алған дегенді білдірмейді. Орыс тілі үнді-еуропа (флективті) тілдері тобына жататын болған соң, дыбыстық жүйесі мен тілдік құрылымы оларға қазақ тілінен гөрі бір табан жақын. Сондықтан да кейбір сөздердің грек-латынша дыбысталуы орыс тілінің табиғатына толық сәйкес келіп, еш өзгертілмей алынған.

Егер жат жұрттық сөздер белгілі бір заманның саяси ықпалымен жасалған ереже-қағидалар негізінде тілге зорлықпен енетін болса, тілдің табиғи жүйесіне сәйкес келмейтіндігінен, бәрібір, бөтендігі әрқашан сезіліп тұрады. Керісінше, халық араб-парсы сөздерін қабылдағандай, айтып-жазса (*ағылшын, орыс, неміс, кәріс, жапын, шешен* т.б.) онда олардың бөгделігін арнайы үңіліп зерттеген маман адам (лингвист) болмаса, кез келген жан аңғара бермейді.

Ал қазіргі сөздік құрамымызға XX ғасырдың екінші ширегінен (1938 ж.) бастап орыс тілінен және осы тіл арқылы басқа да шетел тілдерінен «халықаралық термин сөздер»

деген жалған желеумен орысшаланып, тіліміздің табиғи заңдылықтарына бағынбай, түр-тұлғасын еш өзгертпей сан мындаған сөз енді. Оларды нағыз қазаққа айту да, жазу да қиын. Сол «термин сөздер» үнемі түбір қалпында қолданылмайтыны да, оларға әртүрлі қосымшалар жалғауға тура келетіні де баршаға белгілі.

Әдетте қазақ тіліне жанашырлардың арасында жат тілдік дыбыстары бар сөздер ғана тілдің табиғи бітім-болмысын бүлдіреді деген түсінік бар. Шынында да, олардың ойраны бірден көзге шалынады. Ал жат тілдік сөздер құрамындағы қазақ тіліне де тән дыбыстардың өзгеше, мәселен, орысша тіркесуінің тіл бұзарлық әлеуеті (потенциялы) жат тілдік дыбыстардан да ерекше күшті. Айталық, жіңішкелік белгісіне, сондай-ақ екі дауыссыз дыбысқа аяқталған орыс сөздеріне қосымша әртүрлі жалғанып жүр. Себебі қазақ тілінде сөз басында да, сөз аяғында да екі дауыссыз, әсіресе екі қатаң дауыссыз қатар айтылмайды, сондай-ақ бір дыбыс түбір сөз құрамында қатарынан екі рет айтылмайды. Демек, «Сарыарқа», «қалааралық», «махаббат», «ләззат» т.б. сөздердің жазылуы қате.

Егер өзге тілдік сөздер «ст», «зд», «дж», «кс», «зм», «рс» т.б. дыбыс тіркесімімен аяқталса, қазақ тілінде олардың арасына «ь», «і» қысаң дауысты дыбыстары қосылып айтылады. Мысалы: *миннистір, коледіж, кодекіс, экстремизім, қурыс* т.б.

Міне, қазақ тілінің осы сияқты т.б. заңдылықтары, тіпті Халел (Қалел. авт.) Досмұхамедұлы «Сингармонизм түрік (түркі. авт.) тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті» [1, 82] деп ұлықтаған тіліміздің буын үндестік заңы ескерілмей дайындалған емле (орфография) ережелеріміз оның жазба тілін ғана емес, тірі (ауызша) тілінің өзін де табиғатынан алшақтатып барады. Сол себептен қазақ тіліне өзге тілдік дыбыс тіркесімдерімен енген сөздерді әркім өзінше дыбыстап, өздері дұрыс-ау деп ойлаған қосымшаларды жалғап жүр. Оған қазіргі жазба тіліміздің материалдарынан көптеген мысал келтіруге болады.

Орыс тілі әліпбиі және оның тілімізге өзгеріссіз енген сөздерін жазу ережелерінің ықпалынан болар, қазақ тілінің төл сөздерін айтып-жазуда да кінарағты жақ-тар баршылық. Мәселен, қазақ тілі дауыссыз дыбыстары және олардың сөз құрамындағы өзге дыбыстармен тіркесімі біраз мәселені қайта қарауды қажет етеді. Қазақ тілінің кейбір дауыссыз дыбыстары сөздің барлық орнында (позициясында) келе беретін болса, енді біреулері сөз басында айтылмайды. Сондай-ақ «з», «ж» дыбыстарынан басқа ұяң дауыссыздар сөз соңында қолданылмайды. Оның өзінде «ж» дыбысымен бар-жоғы «тәж» және «бәж (бәж салығы)» деген екі сөз ғана аяқталады. Енді бұған өз ереже-қағидасымен қазақ тіліне еш өзгеріссіз енген сөздердің айтылым-жазылым мәселелерін қоссақ, онда оның өз табиғатынан біртіндеп алшақтап бара жатқанын анық аңғарамыз.

Қазақ тілі жазуында (графикасында) үнемділік заңын сақтаймыз деп тағы бір өрескел қателікке жол бердік. Нәтижесінде «м» мен «н» үнді дауыссыздары секілді «р», «й», «у», «т» үнді дауыссыздарын да сөз басында жазатын әрі айтатын болдық. Бұл дауыссыздардан сөз басталмайды, сондай-ақ қос дауыссыздан басталатын және қос дауыссызға аяқталатын шет тілдік сөздердің жазылуы қазақ тілі заңдылығы бойынша өзгеше. Өйткені әр тілдің өзіне тән дыбыстары, олардың тіркесуі, сондай-ақ олардың сөз басында, сөз ортасында, сөз аяғында келуі тәрізді заңдылықтары бар.

Қазақ тілінде сөз соңында «йт», «нт», «рт», «лт» (айт, жент, құрт, кілт, т.б.) сияқты үнді және қатаң дауыссыздар тіркесімі болмаса, басқаша тіркесіммен айтылмайды, демек жазылуы да мүмкін емес. Ал сөз ішінде үнді дауыссыздар өздерінен кейін келетін дауыссыздардың барлығымен тіркесе береді, солай болғанымен, біздің ойымызша, «қм», «рм», «сл», «мл», «см», «др», «хн», «қр» дыбыс тіркесімдерімен жазылып жүрген кейбір «кірме» сөздердің (*рақмет, құрмет*, мемлекет, ислам, медресе, сахна, мақрұм, ресми, емле) ара-жігіне, тіліміздің өзіндік табиғи бітім-болмысын сақтау мақсатында ешқандай жазу үнемділігін ескермей-ақ, «ы/і» қысаң дауысты дыбыстарын жазып-айтуымыз қажет сияқты.

Қазақ тілі жалғамалы (агглютинативті) тіл болғандықтан, оған өзге тілден (орыс тілінен) енген сөздердің соңындағы қосарлы дауыссыздарға баса назар аударған жөн. Бұл

жерде екі дауыссыз дыбысқа аяқталған сөздердің қазақ тілінде дыбысталуында жүзеге асағын эпитеза, эпентеза, диэреза заңдылықтарын ескеру қажет.

Протеза бойынша дыбыс сөздің алдынан қосылса [2,260], эпитеза бойынша дыбыс сөздің соңынан қосылады. Сөз соңы екі дауыссыз дыбысқа аяқталған сөздердің соңына дауысты дыбыс қосып айтуды тіл білімінде эпитеза деп атайды [3, 404]. Мысалы, өзбек тілінде орыс тілінен енген *киоск, танк, пропуск, диск* деген сөздер *киоска, танка, пропуска, диска* түрінде айтылады және жазылады. Ал қазақ тілінде бұл сөздердің жазылуы орысша түрінде сақталғанмен, олар айтылуда *киоскі, таңкі, пропускі, дискі* түрінде айтылып, оларға қосымшалар дауыссыздан басталып жалғанады. Мысалы, *киоскіден, таңкіге, пропускіні, дискіні*. Бұл жерде өзбек тіліндегі «а» әрпі «ә» болып оқылатынын және қазақ тіліндегі сияқты «к», «г» дыбыстары оларда да жуан дауыстылармен тіркесе алмайтынын ескеру қажет. Демек, оларда «*киоск*» сияқты сөздердің айтылуы [кйӱскә] болады.

Сөз аяғындағы қос дауыссыздардың жазылуына бірдей қарауға болмайтыны сияқты екі қатаң дауыссыздан басталатын жат тілдік сөздерді жазуда да ескеретін тағы бір үлкен мәселе бар. Мәселен, қатаннан кейін үнді келетін *президент, прокурор, пленум* сияқты сөздерде «п» дыбысынан кейін «ы», «і» қыстырма дыбыстарын қоспай-ақ, үнемдеп жазуға болатын болса (өйткені орысша дыбыс тіркесімін сақтап жазсақ та, нағыз қазақ «ы/і» дауыстыларын қоспай бәрібір айта алмайды), *стратегия, скат, стикер, сцена* сияқты екі қатаннан басталған сөздерде міндетті түрде протеза құбылысы ескерілуі қажет, себебі екі қатаң дауыссызды сөз басында айтуға қазақ тілінің дыбыс жасау (артикуляциялық) мүмкіндігі жоқ. Әлбетте, біртіндеп орысқа айналып бара жатқан «сәбіременій» қазақтың оған тілі келеді.

Латын әліпбиіне ауысу туралы қазіргі жазылып жатқан ғылыми мақалаларға, еңбектерге шолу жасау барысында байқағанымыз – көптеген тілші ғалымдар әліпбиге «в», «ф», «х» дыбыстарын да, тіпті қазақ тілінің үнді дауыссыз «у», «й» дыбыстарын орыс тіліндегідей дауысты дыбыс деп те енгізуді қалайды екен. Бұл, енді, орыс тілінің шылауына еріп жүре берейік, сөйтіп, өз тіліміздің өзіндік ерекшелігін біртіндеп жоғалтайық дегендікпен бірдей екені сөзсіз.

Біздің ойымызша, қазақтың латын қарпіне негізделетін болашақ әліпбиіне осы дыбыстарды кіргізбей қойсақ та, қазақ жазуы үшін үлкен жеңіс болмақ. Алайда «в», «ф», «х» дыбыстарын қазақтың төл дыбыстарына алмастыру мәселесіне қазақ тіл білімінің кейбір мамандарының өзі қарсы шығып жүр. Олардың ойынша, орыс тілінен, орыс тілі арқылы орысшаланып еуропалық тілдерден, сондай-ақ араб-парсы тілдерінен кезінде жазба тіл (шағатай) арқылы енген сөздерде жазылатын «в», «ф», «х» дыбыстары «тілімізді байытқан, соның арқасында терминдеріміз бірізділікке түсіп, жаңа дыбыс тіркесімдер пайда болған» екен!

Осы дыбыстар қазақ сөзінің жеке сөз (лексикалық) ретіндегі мағынасына еш әсері жоқ артық дыбыстар екені айқын болса да («х», «ф») дыбыстарынан басталатын он шақты жасанды сөздер бар, егер олар қазақ тіліне тән болса, қазақ сөзінің барлық орнында қолданылуы керек), олардың сөздік құрамымызды шұбарлағаннан басқа, тіліміздің дамуына еш ықпалы жоқ екенін түсіндіре қоюдың өзі де өте қиын. Бұл мәселені біз талай мақаламызда біршама таратып айтқан болатынбыз. Дегенмен қазақ тілін топан судай қаптаған жат сөздердің тасқынынан қорғап қалып, кейінгі ұрпаққа таза қалпында жеткізу үшін әліпбиімізге зорлықпен енгізілген бөтен дыбыстардан құтылуымыз қажет-ақ. Алайда бұл жерде осындай жат дыбыстарды қазақша дыбыстағанда оларға қайсысына қазақ тілінің қай дыбысы сәйкес келеді деген мәселені анықтап алу қажет.

Басқа тілден табиғи жолмен енген сөздер өзі кірген тілдің заңдылығына бағынып, әуелде, яғни әдеби түрі қалыптасқанша әртүрлі нұсқада айтылады. Бұл – ұлттық тілдердің баршасына тән даму заңдылығы. Мысалы, араб тілінен енген көптеген сөз айтылу барысында ғана емес, тіпті біраз уақыт жазба әдебиеттеріміздің өзінде де бірнеше нұсқада

қолданылып келді. Бұған қазақ тіліне араб тілінен енген сөздерді арнайы зерттеп, үлкен еңбек жазған Н.Оңдасыновтың мына бір сөзі дәлел: «Біз қазақ тілінде кең өріс алған 400-ден астам араб сөздерінің қазақша жазылу түрлерін анықтап шықтық. Олардың шұбарлығы соншалық, оның себебін ашуға кісі ақылы жетер емес. Оған жүздеген мысалдар келтіруге болады. Оқылған әдебиеттерде: тасбих сөзінің – 20, ижтиһаттың – 12, ілтипаттың – 8, ғибраттың – 7, әрекеттің – 6, қауіптің – 5, ұжданның – 4 варианты кездесті. Әрқайсымыз күніне жүз рет айтатын «рақметтің» («ырақымет») делініп, ауызекі айтылуы өз алдына баспада: рақмет, рақымет, рахмат, рахмет, рахымет сияқты 5 түріне кездестік. Бұл жағдай тіліміздің берекетін қашырып келе жатқаны сөзсіз» [4, 4].

Араб, парсы сөздері тілімізге, негізінен, ауызекі сөйлеу тілі арқылы енгендіктен, олар белгілі бір аймақтағы сөйлеу тілі ерекшелігіне сәйкес әртүрлі нұсқалар құрған. «Олар көбінесе ислам ертерек тараған, бізден гөрі мешіт-медреселері көбірек болған отырықты көршілес елдер бір жағынан Орта Азия, екінші жағынан татар және башқұрт тілдері арқылы келген» [4, 3].

Араб-парсы сөздері еліміздің оңтүстік өңірінде көбірек қолданылатыны да сондықтан және осы тілдерден енген сөздер оңтүстік өңірлерде жіңішке нұсқасымен айтылса, солтүстікте жуан нұсқамен айтылады. Мысалы, *кәзір*, *қазыр*. Ал әдеби нұсқа деп жазып жүрген *қазір* сөзіміз не оңтүстікке, не солтүстікке іштарпаймыз деп жасанды түрде, қазақ тілінің заңдылығына қайшы жасалған нұсқасы. *Қазір*, *қане*, *қате*, *кітап*, *мұғалім сияқты* т.б. көптеген сөзді әдеби нұсқа етіп алғанда, қандай қағидатты басшылыққа алғанымызды түсіндіру қиын. Мөлшері, қазақ тіліндегі буын үндестігі (сингармонизм) заңын біртіндеп жою мақсаты көзделген сияқты.

Қазақ тіліне тән емес «х» дыбысы күштеп ендірілгені тәрізді «ф» дыбысын да қазақ тіліне телудің нәтижесінде *Фатима*, *Фарида*, *Фазыл* сияқты т.б. кісі аттары пайда болды. Бірақ «ф» дыбысы арқылы осындай жасанды жалқы есімдер пайда болғаны болмаса, тілімізді бұл дыбыстан жасалған сөздер байытып жіберді деуге негіз жоқ.

«Қазақ тілінде орыс тілінің үлгісіндегі тіс-ерін жуысынқы «ф» дауыссызы жоқ. Сондықтан да «фабрика, физика, футбол» т.б. сөздердің қазақы айтылымы «пәбири-ке, пизика, путбол» болып жүр. Тіптен, орыс тілінен енген сөздердің құрамындағы «ф» дауыссызын сол орыс тілінің үлгісінде айтуға тырысқанның өзінде де, ол жуысынқы тіс-еріндік болып шықпай, ерін-еріндік ^hW (немес ^oП) болып айтылады (мұндағы ^h, ^o дәйекшелері қатаң, еріндік дегенді білдіреді)» [5, 80-81].

Араб тілінен енген *фасиқ*, *фаида*, *фатуа* сөздерінің қазақ тілінде *пасық*, *пайда*, *патуа* [6, 62-64] болып айтылуы қазақ тілінің бұл дыбысты өзіне қабылдай алмағанын көрсетеді. Яғни «ф» дыбысы арқылы келетін сөздер қазақ тілінде, негізінен, «п» дыбысына, кейде «б» дыбысына алмасқанын көреміз.

Қалай дегенмен, қазақ және орыс тіліндегі дауысты-дауыссыз дыбыстардың сапалық, сандық жағында да, олардың бір-бірімен тіркесуінде де үлкен айырмашылықтар бар. Бұл мәселе қазақтың болашақ латынша әліпбиін құрастыруда және сол бойынша емле ережелерін дайындауда қатаң ескерілуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 33 б.
 [2] Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 222 б.
 [3] Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 65 б.
 [4] Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша сөздік. – Алматы: Мектеп, 1989. – I т. – 56 б.
 [5] Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 34 б.
 [6] Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша сөздік. – Алматы: Мектеп, 1989. – II т. – 202 б.